

Építész a kőfejtőben Architect in the Quarry

Tanulmányok
Dávidházi Péter
hatvanadik születésnapjára

Studies Presented to
Péter Dávidházi
On His Sixtieth Birthday

Szerkesztette / Edited by:

HÍTES Sándor
TÖRÖK Zsuzsa

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését az
MTA Irodalomtudományi Intézete és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A borító Adam Friedrich Oeser *Sokrates meißelt die drei Grazien*
(Szókratész kőbe faragja a három gráciát) című metszete alapján készült.
A metszet Johann Joachim Winckelmann *Gedanken über die Nachahmung der
griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* című értekezésének első,
1755-ös kiadásában jelent meg először.

© szerzők, 2010

ISBN 978-963-7341-87-8

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv:

Fórizs Gergely ötlete nyomán Csörsz Rumen István
Tördelte: Hegedüs Béla

BÍRÓ FERENC

A játékos természetű poéta

— — —
(*Csokonai kópéságai*)

Csokonai költészetének jelentős részét teszik ki alkalmi versei. Számos jel utal rá: az alkalmi költő szerepe számára nem volt kényelmetlen. Erről elsősorban talán az árulkodik, hogy „alkalom” nélkül is írt olyan verseket, amelyek a kor szórakoztató poétai termésének a világához tartoznak. Komikus eposzainak, „manierista” játékaiknak, színdarabjai jórészt vagy priápi verseinek megszületéséhez aligha kellett a közvetlen megrendelés. Volt persze az utóbbiból is. Egyik legnagyobb költeménye a halotti búcsúztatók körébe tartozik: a *Lélek halhatatlansága* címen is ismert *Halotti versek* gróf Rédey Lajosné temetésére készült rövid élete alkonyán. Arról, hogy nem érezte rangon alulinak az ilyenfajta költői szolgálatokat – általában vélhetően szolgálatnak sem érezte –, elsősorban talán az igényesség tanúskodik, ahogyan teljesítette őket. Ezek a megbízatások élete során nem voltak ugyan túl gyakoriak, de ritkák sem: kimutatható, hogy emberi kapcsolatainak alakulásában költővolta nagy szerepet játszott. Diáktársak (akik „cimbalom”-nak becézték), tanítványok, dunántúli nemesi kompániák, főurak igényt tartottak teljesítményeire a *Békaegérharctól* (1790) az imént említett *Halotti versekig* (1804), vagyis: egész életén át. Minden jel arra utal: a valódi és a vélt megrendelések (az „elvárások”) számára gyakran voltak az ihlet forrásai.

Bármennyire is fontos tényezője e szerep, a betöltéséhez való kedv és az ahhoz való alkalmasság Csokonai költői sorsának és alkatának, bármennyire mélyen is játszik bele életműve kialakulásába, mégis – csak az egyik tényezője. Tudjuk, hogy az alkalmak vidám és ötletgazdag poétája *ugyanakkor* rendkívül művelt, tudatos költő, igazi *poeta doctus* volt, aki gyakran zárkózott el könyvei, jegyzetei és fogalmazványai világába. Még nincs húsz éves, amikor már megnyilatkozások egész sora utal arra, hogy mennyire erőteljesen működött benne a költői öröklétre aspiráló poéta öntudata, annak a költőnek a becsvágya, aki nem az őt az életben is közvetlenül körülvevő közösségnek, hanem olyan közönségnek írja verseit, akikkel soha nem fog találkozni: az utókor olvasóinak. Ez a becsvágy a legszembeötlőbb módon egy programban ölt testet és válik láthatóvá. Csokonai írásaiból már igen korán előrajzolódik egy bölcséletileg megalapozott és strukturált életterv, amely a magyar irodalom egyik legtudatosabb, ugyanakkor az egyik leginkább nagyra törő költőjének mutatja a huszadik életéve körül járó debreceni fiatalembert. Olyan költészet születik tehát, amely láthatóan kétféle közönségre számít – költészet, amelyet a költő mindennapjainak emberi környezete igényelt (vagy amelyről a költő úgy gondolta: igényli) tőle, s költészet, amelyet a mindenkori olvasó is értékelt majd. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy Csokonai költészetének alapvonásait egy-egy baráti társaság és az emberiség várakozása alakítja, e költészet létrejöttének tétje egy vidám diákkompánia harsogó nevetése és a költői öröklét. Ez a versírásra való készítésnek két, egymástól olyannyira elütő forrása, hogy természetesnek kell tekintenünk azt a „tarka barka” jelleget, amellyel legnyomatékosabban talán Horváth János jellemezte ezt az életművet. Végletek élnek itt együtt, egyszerre szól a malackodó és az éteri poéta hangja, éppen úgy bekerülnek e költészet világába az evilági vaskosságok és a bölcséleti szubtilitás, számára az árnyékszék éppen úgy költői téma, mint a lélek halhatatlansága, a nő pedig vagy távoli és alig elérhető szépség, vagy szereleméhes öregasszony, akitől megszabadulni is nehéz: Lilla vagy Karnyóné.

E kettős szerep a költészethez való viszonyát illetően is kettős arculatot mutat: szívesen játszik, tele van olvasóit-hallgatóit megkapó ötletekkel, de ugyanez a költő vasszorgalommal kutatja a mesterség titkait, rengeteget tanult és dolgozott. Rögtön meg kell azonban jegyezni, hogy e kétféle szerep, az azokat betöltő költői magatartás és e szere-

pek betöltésére való alkalmasság jól megkülönböztethető vonása ugyan a költőnek és az életműnek, de – éppen az életmű szempontjából – nem különíthetők el egymástól: egymásra hatva építik és alakítják ki a Csokonai-oeuvre jellegzetességeit. A Vitézről szóló szakirodalomban gyakran esik róla szó, hogy az elvárásoknak és a megbízásoknak a mesterség fogásainak ismeretében igen korán és igen magas szinten jártas poéta felel meg: ha az „alkalmakat” a költő életviszonyai kínálják (vagy kényszerítik), a költő, ha megszólal, szinte soha nem alkalomszerűen szól, hanem beavatottként. Joggal merülhet fel azonban a kérdés, vajon mi a helyzet a másik vonatkozásban: az örökkévalóság számára dolgozó költő mindig és következetesen elfelejtette volna, hogy imént, az őt közvetlenül körülvevő közösséghez szólva szívesen és gyakran játszott ezzel a közönséggel? Vajon soha nem kísértette meg a játék, az ugratás, sőt: az átejtés kaján öröme akkor, amikor az utókor olvasói számára írta műveit?

Úgy sejtjük: megkísértette, legalábbis találkozunk szövegeiben olyan különös jelenségekkel, amelyeket másképpen nehezen tudunk magyarázni. Néhány példát idézünk az eddigi megfigyelésekből. Fel kell hívni azonban az olvasó figyelmét, hogy az alább idézendő esetekből ugyan nagy biztonsággal meg lehet állapítani a költő kópéságát, a szelíd játékosságot, iróniát vagy éppen a bátor értelmiségi okos rejtőzködését, de nem biztos, hogy minden esetben meg tudjuk fejteni: mi is volt vele a célja. Egyelőre óvakodnánk általánosabb tanulságok levonásától is.

Az első esetben önmagát veszi célba: nem könnyű észrevenni, de végül is észrevehető, hogy a *Főhadnagy Fazekas úrhoz* című versben ott bujkál saját szellemi arcának egyik, itt kritikusan nézett vonása is. Az ugyancsak Debrecenben élő s oly szívesen és nagy szakértelemmel kertészkedő idősebb költőtárhhoz 1804-ben írja ezt a szeretetteljes költeményt, amelynek az egyik versszaka így szól: „Ő a tomboló *vigasságnak* / Futja unszolásait, / 'S egy félig fejlett *virágnak* / Lesi biztatásait.” Néhány évvel korábban, 1802-ben készült el egyik legnagyobb verse, *A pillangóhoz*, amelyben halála után egy olyan új életet kíván lelke számára, „Hol őtet egyik *vigasságból* / Másikba új szárnyak vigyék / Hogy a szférákból nőtt *rózsákból* / Örök ifjúságot igyék.” (A szavak csak itt vannak kurziválva). Az egyik poéta ezen a világon is kerüli a „tomboló vigasság”-ok vonzását, a másikat még a túlvilágon is „egyik vigasságból másikba” röpitik angyali szárnyai, az egyik egy félig fejlett virágban

rejlő ígéretet fürkészi, a másik „örök ifjúságot” inna a „szférákban nőt rózsákból.” A vad és féktelen, az égi szférákon is áttörő életöröm vágyának költője hajt itt fejet a szelíd és emberséges idill poétája előtt, aki nyilván értette az utalást, hiszen mély és igazi barátság volt közöttük. Sejthető, hogy ennek a barátságnak a mélyén rejtett és nyílt vitatémák sora feszült, de erről másutt kell szót ejteni.

Csokonainak van néhány, a kívülállók (és így az utókor) számára rejtett, de a beavatottak és a művelt kortársak számára igencsak hozzáférhető gesztusa az első magyar köztársasági mozgalom iránt. Két példát idézünk. Szilágyi Ferenc fedezte fel azt a versbe foglalt gesztust, amelyet Csokonai Szentjóni Szabó László, a kor jeles költője, e mozgalomnak a börtönben elhunyt résztvevője előtt tisztelt. A *Lilla-dalok* 1803-ban készült bevezetés-tervezetében még név szerint is megemlíti a költőtársat, amit azután – nyilván figyelmeztették néhányan – a végleges változatból kihagyott. A tisztelgés azonban más formában ugyan, de megtörtént: Vitéz ugyanis idézi Szentjóni Szabó Lászlót. Annak a *Chloé bús estvéje* című versének egy sora („Te halavány hold bús világa”) és a *Lilla dalok Siralom* című vers hatodik versszakának az egyik sora megegyezik. De nyilván nem véletlen a versnek a címe sem, amelyben Csokonai idézi a fiatalon meghalt költőtársát. A másik mozzanat talán ismertebb. A *Reményhez* című óda Vitéz nagy költeményei közé tartozik, személyes bánatot mond el, különösnek tetsző, csengő-bongó, fürge ritmusú versben. A vers azonban – a kortársak tudták, utóbb azonban a kutatásnak kellett kideríteni – dallamra készült, mégpedig Kossovitz József dallamára, amelyet (Kazinczy Ferenc tanúbizonysága szerint) a zeneszerző akkor szerzett, mikor egyik legjobb barátját letartóztatták a köztársasági mozgalomban való részvétele miatt. A személyes bánatot Csokonai tehát egy közéleti szomorúságot kifejező dallamra készült versformában éneklé ki. Ez már csak azért sem lehet véletlen, mert ő maga is írt – ugyancsak erre a dallamra – közéleti panasz-verset, ez az *Óh szegény országunk, óh szegény hazánk* című költemény, amely a költő kevés nyíltan és erőteljesen kurucos hangvételű megnyilatkozásai közé tartozik.

Csokonai költészetének legrejtélyesebb bújócskáját a korszak irodalmának legkiválóbb kutatója, Szauder József fedezte fel immár néhány évtizede, de korai halála megakadályozta, hogy kifejtsen róla elgondolásait. Maga a felfedezés, utalásszerűen, ott lapul *Az estve és Az álom*

című tanulmányának egyik lábjegyzetében (megjelent az azonos című tanulmánykötetben, Bp. 1971). Az *álm* című költeményről van szó, amelyről tudjuk, hogy korai vers, Csokonai alig múlt húsz esztendő, amikor megírta 1794-ben. Lázadó korszakának lázadó verse: a holbach-i materialista tan aligha ihletett Európában más költőt ilyen hideg, fémcsengésű, a halált, mint az élet végleges lezárulását könnyedén, mondhatni kihívó könnyedséggel elfogadó, furcsa versre. Az igazi furcsaságok azonban csak ezután kezdődnek. A költeménynek van egy mottója, amelyet nem csak érdemes, de szükséges is idézni: *Boldogok azok, a' kik úgy alusznak, hogy többé fel nem ébrednek. Sőt, ez a' kívánságom is haszontalan, ha az álmodozások ostromolják a' sírhalmokat.* Megadja a mottó lelőhelyét is, a hivatkozás szerint a *Bibliából* való a kis szöveg, *A prédikátor könyvének*, III. részéből a 19., 20. és 21. versekben olvashatjuk ezeket a mondatokat. Ha valaki azonban nem rest, és felüti a Bibliának ezt a részét, akkor azt kell látnia, hogy a szóban forgó helyen nyoma sincs ilyen szövegnek. A költő játéka egyértelmű: egy materialista vers elé mintha a Bibliából venné a mottót, a mottó azonban nem található a Bibliában. Tévedésről nyilván szó sem lehet (a kor emberei általában alaposan ismerték a Bibliát), a szándékosság egyértelmű – de mire akarja felhívni Vitéz az olvasó figyelmét? Ha elolvassuk a *Prédikátor könyve* vonatkozó verseit, akkor közelebb a kérdésre adandó válaszhoz nem jutunk ugyan, de újabb meglepetés ér bennünket: kiderül, hogy az ottani mondatok voltaképpen közelebb állnak Csokonai versének szelleméhez, mint azok, amiket verse fölé írt mottó gyanánt. A Bibliának ezen a nevezetes helyén ugyanis arról van szó, hogy az ember vége hasonló az állatokéhoz, de az is itt olvasható (Károli Gáspár magyar szavaival), hogy „ugyanazon egy lélek van mindenikben, és az embernek nagyobb méltósága nincs az állatokénál, mert minden hiábavalóság.” S ugyancsak itt olvasható a híres és sokat idézett szállóige: „(...) mindenik a porból való és mindenik porrá lesz.” Azt látjuk tehát, hogy egy materialista szellemiségű, furcsa-hetyke vershez a Bibliából vesz mottót, de a Bibliában megjelölt helyen nem a mottó szövegét találjuk, hanem más, a vers világához azonban nagyon is illeszkedő mondatokat – mindenesetre sokkal inkább illeszkednek, mint maga a mottóul vett néhány mondat, amelyek (a vers szövegvilágával ellentétben) a végleges és jóvátehetetlen elmúlással szemben nyugtalanságot fejeznek ki: itt az „álmodozások ostromolják a sírhalmokat”, amit nyilván úgy kell értenünk, hogy a

végleges elmúlásba az ember nem tud belenyugodni. „Álmodozások”-nak minősíti ugyan ezt az ostromot, de a lényeg itt éppen a végleges elmúlás miatt érzett nyugtalanság, amelynek magában a versben nincs nyoma.

A mottó azonban nemcsak a Bibliának a mottóban megjelölt helyén nincs, de az egész Bibliában sincs, egyszerűen azért, mert Csokonai – máshonnan vette. Szaudernek sikerült kiderítenie, honnan. Edward Young angol író *Éjszakai gondolatok* című művének előszavában található meg a két mondat. Ezt a szerte Európában nagy sikert aratott munkát Péczeli József, Komárom prédikátora fordította le magyarra, s a XVIII. századvég egyik nagy könyvsikere volt nálunk is: három kiadást ért meg másfél évtized alatt. Az első kiadása 1786-ban jelent meg. Edward Young a kor egyik ünnepe és sikeres angol írója volt, az un. „temetőiskolá”-hoz tartozott, egy újfajta (a newtoni világképtől megérintett) vallásosság képviselője, munkája Péczeli fordításában erős hatással van még a mai olvasóra is. Csokonai jól ismerte ezt a fordítást, de viszonya hozzá igen csak enigmatikus: 1793-ban írott ars poetica-jában, a *Vidám természetű poéta* című költeményben a szomorúság énekesei közé tartozónak számítja Shakespeare-rel, Racine-nal és a másik „mord anglus”-sal, a korban szintén általánosan ismert James Harvey-vel együtt és elutasítja az általuk követett irányt. Ez az elutasítás azonban – mint *Az Álom* mottója is mutatja, de mutatják az életmű más vonatkozásai is – nem volt egyértelmű. Mindenesetre a nevezetes költemény egyértelműnek tetsző materialista üzenetébe ezen a ponton, Young szövege révén (és a Bibliával szemben) mintha valami bizonytalanság lopózna be, ez a hivatkozásokkal való csalafinta játék inkább talányos, semmint útbaigazító. Talán egy dologra figyelmeztethet. Csokonai világnézete forrongásban és állandó alakulásban volt ebben a lázongó idejében is, inkább vonzalomról van csak szó (amely a provokáció vonzalma is lehetett), végleges döntésről azonban nincs – ugyanebben a néhány évben írja pl. a *Szeretetről* című prózai írást, amelyben a világ pantheista vízióját vázolja fel, amely már nem Holbach báró sivár mechanisztikus világát, hanem Goethe élettől és értelemről átítatott univerzumát juttathatja eszünkbe. De tudnunk kell azt is, hogy *Az álom* szövegét, élete egyik legnagyobb alkotásának, a *Halotti verseknek* részeként, tíz év múlva újra felhasználja. Ebben a nagy gondolati költeményben már vége az ifjúkor lázadó idejének, de nincs szó a hagyományhoz való visszafordulásról

sem. A lélek halhatatlanságát bizonyító, több részes gondolati építmény egyik jelentős részletében sorba veszi az emberiség különféle időből és különféle nemzetből származó képviselőit: mit mondanak ők erről a kérdésről. Ezt a verset (pontosabban ennek a versnek leglényegesebb részletét) furcsa módon *nem* az „atheus” (ateista) szájába adja, az ifjú Csokonainak ezt a versét ott Konfucius mondja fel, a kínai bölcs, akire az a jellemző, hogy hisz Istenben, de nem hisz a lélek halhatatlanságában. Ebben a gondolatban nincs semmi ötletszerű, John Locke filozófiai rendszerében olvasható egy olyan okfejtés, amely – ún. heurisztikus fikcióként – bemutat egy olyan gondolatmenetet, ahol megjelenik az Istennek ez az első pillantásra képtelennek tetsző fogalma. Ez a fogalom azután – Voltaire interpretációjában – jelen volt a kor európai eszmetörténetében, de meglepően erőteljesen jelen volt nálunk is. Már az eredeti ravaszdi játék mögött is ott lehettek ilyen eszmetörténeti aspirációk, de nem tudjuk, miért volt maga a játék?

A *Dorottya vagyis a' dámák diadalma a' Fárságon* Csokonai legismertebb művei közé tartozik, a „furcsa vitézi versezet” javarészt 1799-ben írta, még a Dunántúlon, de csak otthon, Debrecenben fejezte be, akkor – 1804-ben – írta hozzá az *Előbeszédet* is. A kevés mű közé tartozik, amely megjelent még a költő életében. A nevezetes költeménynek több olyan „furcsasága” is van, amire nem biztos, hogy a műfaji megjelölés utal. Most csak egyre hívnánk fel a figyelmet. Az *Előbeszéd*ben megmagyarázza, mi volt a mű megírásával a célja:

Az én Szerzeményemnek *Interesszéje* áll a' nemzeti Luxusnak és elkorcsosodásnak kigúnyolásában, 's Ifjainknak és Leányainknak csintalan, sőt, sokszor pajzán multságaiknak megbüntetésében. – Mert a' ki azt gondolja, hogy a' Comica Poézisnak célja [...] csak az olvasó' mulattatására 's nevetetésére irányoz, az, ítéletem szerint, hibázik.

Kérdés, hogy művére visszagondolva vajon milyen arccal írta le ezeket a sorokat? Elég az *Előbeszéd* szövegének egy korábbi mozzanatára visszagondolni, hogy kétségessé váljék e sorok komolysága. Néhány lappal előbb ugyanis azt írta, hogy sokan olvasták a munkát, ő is felolvasta néhányszor, sokan le is másolták, és „Mindenütt jó kedvvel fogadták, senki benne meg nem ütközött. Legnagyobb jutalmam egy két kacaj volt, legnagyobb büntetésem pedig egy két Legyezőlegyintés” – azaz: a fennkölt célkitűzést (a „nemes Czél”), legalábbis kortársai körében, egyáltalán nem érte el, a közönség reagálásának, a kacajnak és a pajzán

célzásokat nyíltan is visszaigazoló legyezőlegyintésnek a tudomásulvétele azonban arra utal, hogy ő ezen egyáltalán nem bosszankodik, sőt, határozottan elégedettnek látszik az elért hatásnak ezzel a merőben másik fajtájával. S ha ebből a szempontból olvassuk újra a művet, akkor még inkább nyilvánvaló, hogy az *Előbeszéd*ben megfogalmazott poétai akarat nem más, mint kaján bújócska, talán nem is az olvasó direkt félrevezetése a célja, mint inkább olyan kontraszt megteremtése, amellyel éppen felhívja figyelmünket: mi *nincs* ebben a zabolátlan remekműben.

A pajzánsággal egyébként nincs baj, különösen ha észrevesszük (s Zentai Mária kitűnő tanulmánya után ez könnyen megy), hogy a szöveg kódolt szöveg, ha Csokonai nyíltan erotikus verseinek motívumait összevetjük a *Dorottyában* található leírásokkal, kiderül: itt a szalonképes leplek alatt ugyancsak erőteljes, félreérthetetlen és vaskos erotika örvénylik. Tudnunk kell, hogy a harc, az ostrom Csokonai priápi verseiben a szerelmi aktus metaforája (vö. a Pendelbergai vár formája és megvétele) – márpedig a *Dorottya* cselekményének java részét a férfiak és nők közötti viaskodások leírása teszi ki. A konfliktust ugyan a pártában maradt idős hölgyek indítják el, a tényleges küzdelem azonban fiatal nők és fiatal férfiak között zajlik, s a fő ok: a férfiak nem ott – otthon – férfiaszkodnak, ahol kellene, alig burkoltan, de elhangzik: a nyilvánosházakat látogatják. Az elbeszélő költemény pajzánságával valóban nincs tehát baj, annál nagyobb baj van a résztvevők, „Ifjaink és Leányaink” „megbüntetésével.” Ennek a büntetésnek nem látjuk a szövegben semmilyen jelét, a költő egy pillanatra sem teremt semmi distanciát attól, amit (láthatóan maga is jól mulatva) bemutat: az érzéki jelenetek ábrázolásában nyoma sincs az erkölcsbíró mégoly enyhe szigorának sem.

A' Betsület 's a' Szerelem című versét Csokonai 1797-ben, a nemesi insurrekció alkalmával írta. Énekszámokkal kombinált kis jelenet *A' Gavallér, Az öreg Atya, Az Ifjasszony* s az utóbb érkező *Egy felültt nemes között*, a kompozíciót *A' Felülttek Karjának éneke* zárja le. A gavallér készül beállni a seregbe, kedvese, a fiatalasszony emiatt igen szomorkodik, de jön a már berukkolt nemes, s ő dönti el a huzakodást: a gavallér megy katonának, de néhány napot még otthon marad, hogy kedvét töltsse a fiatalasszonynak. Tudjuk, hogy ugyanerre az alkalomra írta Berzsenyi Dániel *A' Felkölt Nemességhez a' Szombathelyi táborban* című költeményét, amely már igazi Berzsenyi-vers, csodálatos sorokkal,

itt olvasható ez a szállóigévé vált két sor is: „Csak sast nemzenek a' sasok, / 'S nem szül gyáva nyulat Núbia' párduca.” Az ekkor ugyan csak a Dunántúlon tartózkodó Csokonai verse első pillantásra korrekt szövegnek látszik, jóval kevesebb költői erővel s merőben más nézőpontból, de ő is a nemességet buzdítja a hadrakelésre. Néhány ponton azonban gyanússá válik a dolog. Például: a költemény vége felé az egyik énekszám (Allegro) szövege hirtelen kilép a buzdítás obligát tónusából: „Illyen a' hadi élet! / Boldog, ki vitézzé lett. / Ha bélőnek a' fejébe / Hajdi Ábrahám' keblébe, / 'S más helyébe.” A háborúra való készülődés verse ebben a pillanatban gúnyos, háborúellenes szövegbe tűnik át. Ellentmondás azonban nincs, a két költő ugyanis nem ugyanarról beszél, a látszat ellenére sem – a debreceni poéta ellenszenvvel nézi az osztrák császár, I. Ferenc hadjáratát s nem állja meg a gúnyos fintort, Berzsenyi Dániel versében viszont a régi magyar nemesi vitézség újjáéledésének reménye izzik.